अतित्वरेनें लिहिण्याची युक्ति.

रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर,

एल्फिन्स्टन् विद्यालयातील शिक्षक,

याणें रचिली.

मुंबई.

एशियाटिक व ज्ञानदर्पण छापखान्यांत छापिली.

शालिवाहन शके १७९५.

इस्वी सन १८७४.

Price Rupees four

सूचना.

पुस्तकावरूनच शिकणारांनीं प्रथमतः, १२ व १३ या पृष्ठांवरील मुळाक्षरें शिकावीं, आणि मग पहिल्यापासून सर्व पुस्तक वाचावें, म्हणजे समजण्यास बरें पडेल.

प्रस्तावना.

——-000——

आपली देवनागरी किंवा बालबोध हीच एक सर्व पृथ्वीवर उत्कृष्ट लिपि असल्यामुळें ही "आमची लिपि," असें ह्मणण्यास आपणांस मोठा अभिमान वाटतो, हें योग्यच आहे. संस्कृत भाषेंतील प्रत्येक ध्वनीला निरनिराळें चिन्ह, या प्रमाणें जितके ध्वनि तितकींच चिन्हें या लिपीमध्यें असल्यामुळें, ही शिकण्याला सुलभ असून हिच्या अंगीं संशयास्पदपणा अगदीं नाहीं. स्पष्ट आणि दिसण्यामध्येंही सुरेख. आपलीं सर्व संस्कृत महाराष्ट्र पुस्तकें याच लिपीनें लिहिलीं असतात. अशी या लिपीची खरोखर योग्यता आहे, तरी हिच्या नियमाप्रमाणें प्रत्येक अक्षर लिहिण्याला, आणि काना, मात्रा, वेलांटी, उकार, इत्यादि चिन्हें लिहिण्याला प्रतिक्षणीं हात वर उचलावा लागतो. यामुळें त्वरेच्या कामीं हिची योजना यावी तशी करितां येत नाहीं. ह्मणून ही अडचण दूर करण्याकरितां, 'हीच बालबोध लिपि कोनकोपरे मोडून धावत्या हातानें

वळण यावरून हिला "मोडी लिपि" ह्मणतात. आपल्या देशीं कारकुनी व दरबारी लेखांमध्यें सर्वत्र या मोडी लिपीचीच योजना होत असते. तथापि इजपेक्षां ही जलदीनें लिहितां येण्याजोग्या एकाद्या नवीन लिपीची आपल्या देशीं सांप्रत फारच आवश्यकता उत्पन्न झाली आहे. छापखाने व वृत्तपत्रें यांचा दिवसेंदिवस प्रसार होत चालल्यामुळें स्वपरदेशसंबंधीं हरएक लहान मोठी वार्ता ऐकण्याची इच्छा आमच्या देशीं वाढत चालली आहे. कोणी प्रख्यात मनुष्यानें एकादें व्याख्यान किंवा कांहीं संभाषण केलें असतां तें ऐकण्याची सर्वांस इच्छा उत्पन्न होते, व तें लिहिलेलें मिळाल्यास पत्रकर्तेही छापून प्रसिद्ध करण्यास सिद्ध असतात. परंतु त्या वक्तयाचें पांडित्य जेव्हांचें तेव्हां शब्दशः उतरून घेण्यास तितक्या वेगानें लिहितां येण्याजोगी लिपि उपलब्ध नसल्यामुळें, तो हेतु सिद्धीस जात नाहीं. ही गोष्ट लक्षांत आणून ही नवीन "लाघवी" किंवा "चिटणिशी" नावाची लिपि तयार केली आहे. ही सुसाध्य असून फारच वेगानें लिहितां येण्याजोगी आहे. हिजमध्यें नव्या शिकणाराला ही फक्त एका फाळानें एका वर्णाचें काम साधतां येतें.

टोपतां येतें, व जसजसा हात बसत आईल, तसतशी तर फारच मजल झेपतां येते. सारांश त्वरा हा या लिपीचा मुख्य उद्देश असल्यामुळें तो साधण्याचा होईल तितका एथें प्रयत्न केला आहे.

या लिपीमुळें सांप्रतच्या ज्या आपल्या बाळबोध आणि मोडी लिपि, यांस कांहीं धोका येईल, अशी कोणी व्यर्थ भीति बाळगण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं; कारण मोडी लिपि उत्पन्न झाल्यामुळें बाळबोध लिपि नष्ट झाली असें नाहीं, त्याप्रमाणेंच ही चिटणिशी प्रचारांत आली असतां बाळबोध किंवा मोडी यांना धोका येईल असें ही नाहीं. तशांत असें न होण्याला दुसरें एक कारण आहे. आतां, हें कारण असणें बरें किंवा वाईट हें एकाएकीं सांगतां येत नाहीं, तरी अशी गोष्ट आहे खरी कीं, चिटणिशी लिपीचा मुख्य हेतु जी त्वरा, ती साधण्याकरितां लिपि तयार करिते वेळीं,—बाळबोध किंवा मोडी लिपींमध्यें ज्या कित्येक दुसऱ्या सोई आहेत, त्यांपैकीं कित्येक सोईंकडे दुर्लक्ष करणें अगदीं दुर्निवार होऊन जातें; ह्मणजे, या लिपींमध्यें देवनागरीची उत्कृष्ट शोभा, डौलदारी, व ठळकपणा मिळणार नाहीं.

आवश्यकताही दिसत नाहीं. इंग्रजी वगैरे भाषांमध्यें उच्चाराप्रमाणेंच नियमित वर्ण लिहिण्याची नीट व्यवस्था नसल्यामुळें, तेथें सर्वत्र अशा चिटणिशीची योजना करण्यापासून कदाचित् फायदा होईल. तरी तसें करण्यास ठसे छापाची वगैरे बरीच अडचण, ह्मणून त्यांहीं आपल्या नेहमीच्या लिपीमध्येंच, आमच्या बाळबोध लिपीप्रमाणें प्रत्येक उच्चाराला एकेकच चिन्ह, व प्रत्येक चिन्हाला एकेकच उच्चार ठरवून कित्येक मुळीं कमी होतीं तीं नवी चिन्हें केलीं, आणि कित्येक अधिक असलेलीं गाळलीं, आणि त्या लिपीला "फोनॉटिपि" ह्मणजे उच्चारानुसारें लिहिण्याची लिपि असें नांव देऊन हळू हळू प्रचारामध्यें ही ती आणण्याचा त्यांचा हेतु व प्रयत्न चालला आहे. परंतु आमची देवनागरी बाळबोध लिपि मूळचीच उच्चारानुरोधी असल्यामुळें तसा प्रकार करण्याची आह्मांस अगदींच गरज नाहीं. फक्त जरूरीच्या कारकुनी कामामध्यें मात्र योजण्याला लिपि पाहिजे आहे. ती ही 'लाघवी' किंवा 'चिटणिशी'.

ही लिपि शिकण्यास कांहीं फार वेळ लागणार नाहीं, तथापि इजमध्यें चांगल्या रीतीनें हात बसण्याला, उत्साह आणि निश्चय या दोन गोष्टींची फारच आवश्यक-

त्यावांचून केवळ मानसिक तरंगांच्या इजमध्यें कांहीं उप-
योग होणार नाहीं. यामुळें कित्येक अस्थिर मनाच्या लोकांना या लिपीचा त्रास येईल. परंतु जे आग्रहपूर्वक श्रम घेऊन नेमानें ही लिपि लिहिण्याचा व वाचण्याचा अभ्यास करतील, त्यांना, कोणीहि वक्ता, कितीही जलदीनें बोलत असो, जोंपर्यंत त्याचा उच्चार स्पष्ट आहे, व त्याच्या उच्चारामध्यें कांहीं घोटाळा नाहीं, तवपर्यंत त्याचें भाषण अगदीं शब्दशः उतरून घेण्याचें निभ्रांत सामर्थ्य येईल. म्हणून ज्यांना मन लावून या लिपीचा अभ्यास करण्याची इच्छा नसेल, ते या लिपीची योग्यता समजणार नाहींत. या लिपीमध्यें बरेच दोष असतील; तथापि त्यांचें उन्मूलन करून टाकण्यास निरनिराळ्या बुद्धिमान् लोकांनीं ही लिपि प्रचारांत आणून, हिजमध्यें जे वास्तविक दोष सांपडतील ते, व त्यांचें निवारण करण्यास ज्या कांहीं युक्ति सुचतील त्या अनुभवानुसार प्रकट केल्या पाहिजेत. इंग्रज लोकांची जी "फोनोग्रफि" नामक अशा प्रकारची लिपि आहे, ती तीस चाळीस वर्षांपासून सुधरत सुधरत येऊन नुकतीच स्थिर झाल्यासारखी झाली आहे. तथापि अजून हिजमध्यें कोणी कित्येक प्रकार सुधारणा करण्याला अव

युरोपामध्यें सांप्रत सर्व लोकांनीं या प्रकारच्या लिपीची आपापल्या भाषांमध्यें योजना केली आहे, व 'तिचा उपयोग काय?' असा सांप्रत त्यांमध्यें बहुधा कोणी प्रश्न करीत नाहीं. निरनिराळ्या लोकांनीं आपापल्या मताप्रमाणें या लिपीचीं निरनिराळीं चिन्हें ठरविलीं आहेत; परंतु त्यांमध्यें इंग्लंडांतील **पिट्मन्** आणि त्याच्या लिपीचीच विशेष सुधारणा करणारा अमेरिकेंतील **मन्सन्** यांच्या पद्धति सर्वमान्य आहेत. आमच्या मराठी चिटणिशीचीं चिन्हें हीं त्यांच्या इंग्रजी लिपीला अनुसरूनच असतीं तर एकपक्षीं सोई होती. तथापि ती गोष्ट सर्वथा बरी झाली असती, किंवा वाईट, याचा निर्णय करणें कठीण आहे. हें कसें ही असो, तरी त्या भाषेंत वारंवार येणारे सकारयुक्त व इतर बोबडे उच्चार यांना जमण्याकरितां, व त्यांच्या वर्णांचें जें कांहीं अंशीं सदोष वर्गीकरण, त्याला अनुसरून रचलेलीं चिन्हें, आपल्या भाषेंतील स्पष्ट उच्चाराला व वर्णांच्या निर्दोष वर्गीकरणाला जमणार नाहींत, हें उघड आहे. तशांत त्यांच्या भाषेंतील आणि आमच्या भाषेंतील वर्णांची संख्या समसमान नसल्यामुळें पुन: दुसरी अडचण आहेच. म्हणून आमचीं चिन्हें आमच्या भा-

याव्याचीं; ह्मणून आमच्या लिपीनें लिहिलेल्या वाक्याचें स्वरूप, इंग्रजी 'फोनॉग्रफी' सारखेंच बहुधा दिसेल, तथापि या चिन्हांवर त्यांची जितकी सत्ता तितकीच आमचीही. तरी, आमचें पुस्तक उत्पन्न होण्याला, व त्यांतील पद्धतीची रचना वगैरे ठरविण्याला **पिटमन्** आणि **मन्सन्** यांच्या पुस्तकांपासून मला पुष्कळ साह्य झालें; व तीं पुस्तकें माझ्या दृष्टीस न पडतीं, तर अशा प्रकारची कांहीं रचना आमच्या भाषेमध्यें असावी, अशी जरी माझी इच्छा साहजिक होतीच, तरी ती इतक्यांत पूर्ण झाली नसती, व कदाचित् मनच्या मनींच राहूनही गेली असती; ह्मणून वर सांगितलेल्या इंग्लिश व अमेरिकी विद्वानांचा मजवर मोठा आभार आहे, ही गोष्ट एथें मोठ्या आनंदानें कबूल करितों.

आमचीं चिन्हें इंग्लिश चिन्हांशीं जमलीं नाहींत* ह्मणून त्यांच्या लिपीशीं आमच्या लिपीचें समत्व झालें नाहीं, (हा कदाचित् तोटा मानल्यास) याशिवाय दुसरा आणखी कांहीं तोटा झाला नाहीं. आमचीं चिन्हें त्यांच्या चिन्हांपेक्षां होतील तितकीं विशेष साधार नियमानें बसविलीं आहेत. व शिकण्याच्या दृष्टीनेंही पाहतां ही लिपि आ-

---

*तथापि त्यांचे आमचे कित्येक वर्ण अगदीं बरोबर जमले आहेत

मच्या लोकांस तिजपेक्षां सरळ वाटण्याजोगी असून बऱ्याच कमी वेळांत सहज शिकतां येण्या जोगी आहे.

एकादी नवीन लिपि उत्पन्न करण्यामध्यें कित्येकांचा असा विलक्षण हेतु असतो कीं गुप्त लेख चालविण्याच्या कामीं तिचा उपयोग व्हावा. परंतु या लिपिकाराचा हेतु बिलकूल तशा प्रकारचा नाहीं, हें उघड आहे. ही लिपि सर्वांहीं शिकावी, विद्यालयांमध्यें हिचा अभ्यास चालावा, आणि कारकुनांनीं, वृत्तकारांनीं, गुशाफरांनीं, किंबहुना हरएक मनुष्यानें हरएक घाईच्या प्रसंगीं हिची योजना करावी, आणि सध्यां जी अशा प्रसंगीं मोठी अडचण पडते, तिचें निवारण व्हावें, अशी माझी इच्छा आहे. ती सिद्धीस गेली असतां आपल्या श्रमाचें सार्थक्य झालें असें मी समजेन.

किंवा चिटणिशी,

अर्थात् अतित्वरेनें लिहिण्याची युक्ति.

उपोद्घात

१. बोलणारा बोलत असतां, त्याचें भाषण उतरून घेण्याला, जितकी त्वरा साधेल, तितकी थोडीच; ह्मणून कोणताही शब्द लिहावयाचा असतां, पहिल्यानें त्यांतील व्यंजनें मात्र लिहिण्याची सवई ठेवावी. प्रत्येक शब्द निरनिराळा लिहावा; परंतु शब्द संपल्यावांचून मध्येंच हात तोडूं नये. पहिलें व्यंजन संपतांच तेथूनच पुढील व्यंजनांस आरंभ करावा. स्वर आणि अनुस्वार अवकाशानुसार हवे तसे मागाहून मांडतां येतात. तथापि त्यांमध्येंही शब्दांतील प्रथम व्यंजनानंतर येणाऱ्या तरी स्वरानें कांहीं अंशीं आपोआप ज्ञान व्हावें ह्मणून पुढें लिहिल्याप्रमाणें तजवीज केली आहे, तिजकडे चांगलें लक्ष द्यावें.

कागद किंवा आंखलेली चोपडी घ्यावी. आणि ओळी-च्या वरची जी जागा तिचें नांव **प्रथमस्थान**, ओळीचें मध्य हें **द्वितीयस्थान**, आणि ओळीच्या खालची जागा हें **तृतीयस्थान** याप्रमाणें नावें द्यावीं. आणि शब्दाच्या प्रथम व्यंजना नंतर,

अ आ किंवा ऋॠऌ असल्यास तें व्यंजन प्रथमस्थानीं,
इ ई ,, ए ऐ ,, ,, द्वितीयस्थानीं,
उ ऊ ,, ओ औ ,, ,, तृतीयस्थानीं,
लिहावें. अशा रीतीनें शब्द लिहिण्याची वहिवाट आरंभापासूनच ठेवावी.

व्यंजनांची संख्या.

३. मराठीमध्यें ङ आणि ञ यांची मुळींच गरज नाहीं तसेंच जरूराच्या कामीं न ण यांमध्यें भेद न राहिला तरी चिंता नाहीं. ह्मणून ङ च्या पोटीं ञ ण न यांचा समावेश केला. त्याप्रमाणेंच ल च्या पोटीं ळ घेतला. क्ष ज्ञ हीं तर संयुक्ताक्षरेंच आहेत. तेव्हां छत्तीसांतून ञ ण न ळ क्ष ज्ञ * हीं सहा व्यंजनें वजा जातां बाकी व्यंजनें तीस राहिलीं.

* हीं सहा व्यंजनें गाळण्याचें मुख्य कारण चिन्हांची कमताई हेंच.

तोंडाची (, तिसरी खालच्या तोंडाची ⌒ , आणि चवथी डाव्या तोंडाची) यांना संक्षेपाकरितां अनुक्रमें वरचीकोर ◡ , उजवीकोर (, पालथीकोर ⌒ , आणि डावीकोर) , अशीं नावें दिलीं आहेत. सदरहू चार कोरा आणि एक रेघ मिळून एकंदर पांच चिन्हें झालीं. यांचे पोटभेद पुढें समजतील.

५. यांत सरळरेघेपासून वर्गांतील पहिल्या दोन अक्षरांचा बोध होतो, वरची ◡ व उजवी (कोर यांपासून वर्गांतील तिसऱ्या किंवा चवथ्या अक्षराचा बोध होतो; आणि पालथ्या ⌒ व डाव्या) कोरेपासून इतर अक्षरांचा बोध होतो, असें समजावें.

६. हीं चिन्हें सरळ आडवीं — असलीं तर तीं कंठ्य जाणावीं.

सरळउभीं | असलीं तर तालव्य जाणावीं.

डाव्या झोंकाचीं उतरतीं ⁄ असलीं तर दंत्य जाणावीं.

ष्ठ्य जाणावीं·

जीं दंत्य वर्गाचींच चिन्हें पण खालून वर लिहिलेलीं व किंचित् उजवीकडे जास्त दबलेलीं असतील तीं मूर्धन्य जाणावीं. ╱

७· या रीतीनें एकंदर पंधरा चिन्हें होतात· तींच बारीक व जाड या भेदानें दुप्पट ह्मणजे तीस झालीं, व प्रत्येक व्यंजनास एकेक चिन्ह बरोबर जमलें. तें येणें प्रमाणें —

कंठ्य	— क	— ख	‿ ग	‿ घ	⌒ ङ	⌒ ह
तालव्य	| च	| छ	(ज	(झ	) ञ	) श
मूर्धन्य (झोंक वर)	╱ ट	╱ ठ	(ड	(ढ	) र	) ष
दंत्य (झोंक खालीं)	╱ त	╱ थ	(द	(ध	) ळ	) स
ओष्ठ्य	╲ प	╲ फ	(ब	(भ	) म	) व

८· हे व्यंजनांचे झोंक नीट लक्षांत भरण्याकरितां पुढील कोष्टकाकडे नीट लक्ष द्यावें

९. व्यंजनें मनामध्यें पक्कीं ठसण्याकरितां आपल्या नेहमीच्या क्रमानें लिहूं.

— क — ख ⌣ ग ⌣ घ ⌒ ङ

| च | छ (ज (झ ⌒ ञ

/ ट* / ठ* (ड* (ढ* ⌒ ण

/ त / थ (द (ध ⌒ न

\ प \ फ (ब (भ) म

) य / र* / ल) व

) श / ष* / स ⌒ ह

/ ळ — / क्ष* (ज्ञ

* या चिन्हानें दाखविलेल्या सर्व अक्षरांचा झोंक खालून वर आहे, व इतरांचा खालीं किंवा उजवीकडेस आहे हें लक्षांत ठेवावें.

नच कधींही चांगले लक्षांत राहणार नाहींत. म्हणून यांवर पक्का हात पडे तों पर्यंत पुनःपुनः लिहावे. यांवर चांगला हात बसल्यावांचून, व हे मनांत पक्के ठसल्यावांचून पुढील पत्रें वाचूं नयेत. अक्षरें एथें दिलीं आहेत तेवढींच काढावीं, लहान मोठीं काढूं नयेत. लिहितांना व्यर्थ घाई करूं नये. हात बसल्यावर त्वरा सहज साधेल. बारीक जाड अक्षरें हीं सवईनेंच साधतील. पहिल्यानेंच घाई करण्यामध्यें तोटा फार आहे.

शब्द आणि वाक्यें.*

रामचंद्र, कागद, घर, पवित्र,

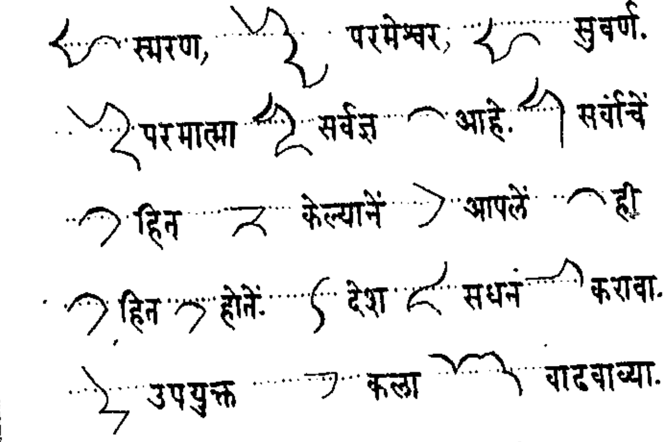
चमत्कार, चिंता, गुण, पदार्थ,

नारायण, मोठा, मूठ, सधन,

लघु, लिपि, सनातन, लेख,

---

* यांतील स्वर, अनुस्वार, आणि विसर्ग सोडले आहेत, तथापि
२ ...या कलमांत सांगितल्या प्रमाणें शब्दाच्या स्थानावरून जर तिसें

वर्णमालेची रचना करण्यामध्यें, त्वरेपासून उत्पन्न होणारी अडचण दूर करण्याकडे लक्ष.

११. मागें दिलेलीं व्यंजन चिन्हें नीट पाहिलीं असतां असें लक्षांत येईल कीं, तीं फार बारीक विचारानेंच ठरविलीं आहेत; कारण; कोणतींही सारखीं दिसणारीं दोन चिन्हें गडबडीमुळें एकमेकांच्या जागीं जरी पडलीं, तरी उच्चारावरून झटकन् खरा शब्द ध्यानांत

पहा ट ठ ड द र, आणि त थ द ध ल, यांचा परस्पर संकर होण्याचा फारसा संभव नाहीं, तरी कदाचित् तसें झाल्यास उच्चारावरून झटकन् खरा शब्द ओळखतां येतो. तसेंच, क च ट त प ग ज ड द ब यांचा, आणि ख छ ठ थ फ घ झ द ध भ यांचाच कायतो परस्परांच्या जागीं संकर होण्याचा संभव. तथापि एथेंही उच्चारावरूनच खरा शब्द सहज लक्षांत येईल.

१२. ⌒ न) य / र / ल ⌒ म, आणि ⌒ ह) श / ष / स ⌒ थ, यांचा परस्पर संकर होण्याची मात्र कांहीं भीति खरी. ह्मणून यांतील बारीक जाडपणाचा भेद फार जपून राखावा.

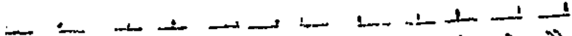
१३. तथापि घाईच्या वेळीं) श / ष / स या तिहींच्याही स्थानीं / ष चीच योजना करावी; ह्मणजे) य / ल, आणि) श / स यांच्या जागीं मुळींच भ्रांति राहणार नाहीं.

१४. ⌒ म आणि ⌒ थ या एका फाट्यांतील भेद मात्र नित्य स्पष्ट दाखविलाच पाहिजे.

१५. ⌒ न / र, आणि ⌒ ह / ष (शषस), यांतील भ्रांति नाहींशी होण्याकरितां पुढें संक्षेपप्रकरणीं युक्ति केली आहे, ती त्या प्रकरणीं समजेल.

ण मराठीमध्ये बहुश: त्याची गरज नाही. अनुस्वार [illegible]
ची रीति पुढें समजेल. ऋ ॠ, ऌ ॡ यांच्या जागीं अनुक्रमें
र ल यांची सोईसाठीं योजना केली आहे. पण य आणि या
हीं दोन अक्षरें स्वर नसतांही सोईसाठींच स्वरांत गणलीं आहे-
त. अर्थात् अ.आ; इ,ई, उ, ऊ; य,या; ए,ऐ; ओ,औ;
या बारा अक्षरांची बाराखडीमध्यें योजना केली आहे. त्यांत प-
हिल्या तीन जोड्या किंवा सहा अक्षरें यांच्या जागीं बिंदु [·]
आणि दुसऱ्या तीन जोड्या किंवा सहा अक्षरें यांच्या जागीं ल-
हान फांटा [-] योजला आहे; व प्रत्येक जोडींतील पहिल्या
अक्षराला बारीक व दुसऱ्या अक्षराला जाडें चिन्ह अशी त-
जवीज ठेविली आहे. उदाहरणार्थ;

बाराखड्या.

क. का कि की कु कू क्य क्या के कै को कौ

रिनां पुढील लेखांकडे नीट लक्ष द्यावें.

१७. व्यंजनाचे तीन अवयव किंवा भाग.

थेट उभीं किंवा निर्कस व्यंजनें असतां त्यांचें

शिखर	।	हा	प्रथमभाग
मध्य	+	हा	द्वितीयभाग
तळ	⁞	हा	तृतीयभाग.

अर्थात् अक्षरें खालून वर, किंवा वरून खालीं, लिहिण्यान असोत, त्यांच्या अवयवांमध्यें फेर पडत नाहीं.

आडवीं व्यंजनें असतां त्यांना

आरंभ	⊢—	हा	प्रथमभाग
मध्य	—+—	हा	द्वितीयभाग
शेवट	—⊣	हा	तृतीयभाग.

व्यंजनाच्या दिशा.

थेट उभीं किंवा निर्कस व्यंजनें असतां त्यांची

पुढची बाजू	⁞	ही	सरळ	दिशा
मागची बाजू	⁞	ही	उलट	दिशा.

वरची बाजू — ती सरळ दिशा

खालची बाजू — ती उलट दिशा.

स्वरचिन्हांचीं स्थळें.

१९. कोणत्याही व्यंजनानंतर, त्याशीं मिळून येणारा जो स्वर असेल, तो चिन्हरूपानें त्या व्यंजनाच्या सरळ दिशेसच लिहावा. पण तो

अ आ किंवा य या असल्यास प्रथम भागीं,
इ ई " ए ऐ " द्वितीय भागीं,
उ ऊ " ओ औ " तृतीय भागीं,

याप्रमाणें लिहिला पाहिजे.

२०. परंतु व्यंजनापूर्वीं नुसता स्वर असल्यास, तो त्या व्यंजनाच्या उलट दिशेस यथास्थळीं लिहिला पाहिजे. जसें, ईश्वर. आहे, इत्यादि.

अनुस्वार.

२१. ज्या स्वरानंतर अनुस्वार असेल, त्याचें चिन्ह न लिहितां त्याच्या स्थळीं वरील चिन्ह करावें. त्यांत बिंदुरूप स्वराच्या स्थळीं [ᵕ] हें चिन्ह, आणि रेघारूप स्वराच्या स्थळीं [^] हें चिन्ह करावें, व हीं चिन्हें मूळच्या स्वरानुसारें बारीक किंवा जाड असावीं. जसें, चंद्र, सांग.

हकार [˘ ⌢].

२२. जोडाक्षरामध्यें ज्या व्यंजनाशीं हकार मिळाला असेल, त्याच्या सरळ दिशेला, स्वराच्या स्थलांप्रमाणें वरील चिन्हें करावीं; त्यांत प्रथम सहा स्वरांच्या स्थळीं [˘] हें, व पुढील सहांच्या स्थळीं [⌢] हें चिन्ह करावें. बारीक किंवा जाड लिहिणें तेंही स्वराप्रमाणेंच. जसें,

म्हणून, गुन्हेगार, इत्यादि.

सांध्यावरील चिन्हें.

२३. दोन व्यंजनाच्या सांध्यावर, पूर्व व्यंजनाचें एक व उत्तर व्यंजनाचें एक अशीं दोन चिन्हें आलीं, तर तीं क्रमानेंच जवळ जवळ लिहावीं. जागेची अडचण असल्यास क्रमानेंच एकावर एक लिहावें. जसें

चूक, तुलना, इत्यादि.

शब्द.

चंद्र, सुखरूप, वस्तु.
उपदेश, पुरुष, लक्ष्मी.
गुंजारव, ऐश्वर्य, चैतन्य.
व्याकरण, साद्यंत, चंद्रिका,

संक्षेप.

२४. मागील लेखांत सांगितल्याप्रमाणें लिहूं लागल्यास पुष्कळ त्वरित व शुद्ध लिहितां येईल. तथापि याहूनही विशेष त्वरा साधणें अवश्य आहे. म्हणून पुढील लेखांकडे लक्ष द्यावें.

२५. जरूरीनें लिहित असतां सर्व स्वरचिन्हें, अनुस्वार, जोडाक्षरांतील हकार, यकार, हे सोडून दिल्यावांचून निर्वाह नाहीं. हीं चिन्हें मागें सांगितलीं आहेत, तरी साधेल तरच तीं लिहावयाचीं. घ्रपाठ्यामध्यें तीं साधतच नाहींत; याकरितां बेलाशक सोडून द्यावीं. तथापि दुसऱ्या लेखांमध्यें सांगितल्याप्रमाणेंच शब्दस्थान बरोबर योजण्याची मात्र खबरदारी घेतली पाहिजे.

क [०].

२६. क या व्यंजनाच्या जागीं कचें पूर्ण चिन्ह न लिहितां फक्त एक लहान वर्तुळ [०] करावें; व तें कोणत्याही दुसऱ्या फाट्याच्या आरंभीं किंवा शेवटीं आल्यास त्या त्या स्थळीं त्या फाट्यास जोडूनच लिहावें. जसें, काम, कापड, कशीदा, डाक, चाक, इत्यादि.

व कोणत्याही दुसऱ्या फाट्याच्या आरंभीं किंवा शे
हीं अक्षरें आल्यास त्या त्या जागीं त्या फाट्यास जोडू
तें वर्तुळ करावें. जसें चक्र, गांव
कारण, साकर. इत्यादि.

र [ ].

२८. र याव्यंजनाच्या जागीं फक्त एक लांबोडा व
क फांसा [ ] करावा, व कारण पडल्यास वरील नि
प्रमाणेंच दुसऱ्या फाट्यास जोडून लिहावा. जसें
दर,दार. धर, राग, गार,
रकम, इत्यादि.

प्र पृ पर परा परि [ ].

२९. कोणत्याही दुसऱ्या फाट्याच्या आरंभीं कि
शेवटीं यांतून एकादें अक्षर आल्यास त्याच्या जाग
फक्त एक मोठा फांसा करावा. जसें, प्र
पृथ्वी, परकाय, प
परंपरा, परिधि, इत्यादि.

न.

३०. ज्या फाट्याच्या शेवटीं न, ण, ने
नीं, णीं, यानें, याणें, याणीं, ईन, ऊन, ए
इन, तून, यांतून कोणतेंही अक्षर किंवा प्रत्य

सूचना— पान आणि पाहून हे दोन्ही शब्द सा-
रखेच लिहितां येतील; परंतु संशय न पडावा म्हणून **पाहू** शब्द आधीं लिहून, पुढें प्रत्यय लावावा हें बरें.

त.

३१. ज्या फास्याच्या **शेवटीं, त, आंत, न्त तां, ईत, इतां, इतानां,** यांतून कोणतेंहीं अक्षर किंवा प्र-
त्यय येईल, त्याच्या **शेवटीं** फक्त एक **मोठी कडी** क-
रावी. जसें, … भिंत, … मदत, … जातां, इत्यादि.

संक्षिप्त चिन्हांचें कोष्टक.

वर्तुळ.		फांसा.		कडी.	
लहान.	मोठें.	लहान.	मोठा.	लहान.	मोठी
क	कर	र	पर	न	त

उलटीं संक्षिप्त चिन्हें.

३२. मागें सांगितलेलीं सर्व संक्षिप्त चिन्हें ज्या क्रमा-
नें लिहावयाचीं, त्याच क्रमानें, वाचावयाचीं. परंतु पुढें

चा क्रम उलट आहे; म्हणजे ज्या **फाट्यापूर्वी** ती चिन्हें येतील, **त्यांच्यानंतर** त्यांचा उच्चार करावा लागतो.

स.

३३. ज्या फाट्याच्या **शेवटीं स, श, ष, यास, यावयास, ण्यास, स्यास, शीं,** यांतून कोणत्याही अक्षराचा किंवा प्रत्ययाचा उच्चार होईल, त्याच्या **आरंभीं** फक्त एक लहान कडी करावी; व ती वरील नियमानुसार त्या फाट्या **नंतर वाचावी.** जसें,

त्यास, बैस, ससा, वासरूं,

लिहिण्यास, मशीं, इत्यादि.

ल.

३४. ज्या फाट्याच्या **शेवटीं ल, ला, ली, लें, ले, ल्या, लीं, याला, आवयाला, ण्याल[ा], इला, ईल, एल,** यांतून कोणत्याही अक्षराचा किं[वा] प्रत्ययाचा उच्चार होईल, त्याच्या **आरंभीं** फक्त एक मोठी कडी करावी, व ती त्या **नंतर वाचावी.** जसें,

कमल, काल, गेला,

बसला, ण्याला, देईल, इत्यादि.

सूचना.— जशीं वर्तुळें व फांसे पाहिजेल तर स्वतंत्र लिहितां नात, तसा प्रकार कड्यांचा नाहीं. कड्या दुसऱ्या फाट्यांला जोड

झाला पाहिजे, ह्मणून विशेषें करून स, ल, यांबद्दलच्या कड्या करितांना फार सावधगिरी ठेविली पाहिजे. शब्दाच्या आरंभींच जर स ल न किंवा त अक्षराचा उच्चार असला, तर तेथें त्यांबद्दल कड्या न करितां पूर्ण फांटेच केले पाहिजेत.

संक्षिप्त चिन्हांचा झोंक

२५. वर सांगितलेलीं वर्तुळें, फांसे, व कड्या, हीं चिन्हें कोररूप फाट्याला जोडावयाचीं असल्यास, त्या कोरेचा झोंक ज्या दिशेस असेल, ती दिशा न बदलतां, कोरेच्या झोकालाच जमतील अशा रीतीनेंच तीं चिन्हें जोडावीं. सरळरेषारूप फाटा असल्यास वरील चिन्हें, सोईप्रमाणें सरळ किंवा उलट बांधून कोणत्याही दिशेस जोडल्यास चिंता नाहीं. पण सरळ दिशाच साधणें हें चांगलें;

द्वित्वाक्षर.

२६. ज्या फाट्यामध्यें द्वित्व दाखवायाचें असेल, त्याच्या मध्यभागीं विभाग करावा, ह्मणजे झालें. पण अशा स्थळीं संक्षिप्तचिन्ह न लिहितां पूर्ण फाटाच करा

जेथे संशयस्थान असेल, तेथे पूर्ण फाटेंच करावें. तसेंच कोठेही घाईमुळें संक्षेपाच्या स्थळीं पूर्णचिन्ह पडल्यास चिंता नाहीं. वर्तुळें व फांसे यांशिवाय इतर कोणतेंही संक्षिप्त चिन्ह आलें असतां, शब्दामध्यें एक तरी पूर्ण फाटा असूं द्यावा. संशय नसेल, अशा स्थळीं दोन तीन संक्षेप एकत्र करण्यास हरकत नाहीं. या सर्व गोष्टींवरून पाहतां, एकच शब्द दोन तीन तऱ्हांनींही लिहितां येईल हें उघड आहे.

संक्षेपामध्यें स्वरचिन्हें.

२८. घाईच्या वेळीं स्वरचिन्हें सोडून द्यावीं लागतात, असें मागें सांगितलेंच आहे. तथापि स्पष्टपणाकरितां हवींतर मागाहून कांहीं जोडतां येतात तरी तेथेंही धोरणाचेंच काम पुष्कळ. असो. एक साधारण नियम एथें देऊन ठेवितों, त्याचा होईल तितका उपयोग करावा.

संक्षिप्त चिन्हाची वरची किंवा उजवी बाजू हा प्रथमभाग, मध्य हा द्वितीयभाग. आणि खालची

डावीं; किंवा पुढें एकादा फाटा असल्यास त्याच्या उलट दिशेस यथास्थानीं नीं चिन्हें जोडावीं. जसें काम, श्री, कारण, इ०.

शब्दाच्या आरंभीं येणारा अ.

३९. अ हें अक्षर निषेधार्थक आहे; ह्मणून शब्दांतील स्वरचिन्हें सोडून देण्याच्या नियमापासून कित्येक स्थळीं अर्थविपर्यास होण्याचा फार संभव. याकरितां पुढील नियम केला आहे.

४०. शब्दाच्या आरंभींच अ असल्यास फाट्याला आरंभ करतानांच उलट झोक घेऊन आरंभ करावा. जसें अज्ञान, अशुद्ध, अपूर्ण, इ०.

वारंवार येणारे शब्द.

अथवा 	असो
असा	आणि

आपण	केवढा
आपला	केव्हां
आहे	कोण
आम्ही	कोणीएक
इकडे	कोठें
ईश्वर	खालीं
एक	जर
एथें	जसा
एथून	जा
कधीं	जेथें
कडे	जो
कडून	जेवढा
कर	झटकन्
करितां	ठायीं
कसा	तथापि
करून	तर
कां	तसा
काय	तस्मात्
करणें, कारणें	तिकडे

तेथें
तेवढा
तेव्हां
तो
देव
दैव
न
नव्हे
नंतर
पटकन्
परंतु
पहा
पक्षीं
पासून
पुढें
पेक्षां
पुनः
फार
बाहेर

माग
मुळें
मोठा
म्हणजे
म्हणून
यद्यपि
ये
लिही
लोक
लोकर
वः
वर
वरून
शब्द
सर्व
होय
होतो
ज्ञान
ज्ञेय

बाळबोध लिपि सर्वोत्कृष्ट व मोडी लिपिही कारकुनी कामास फार चांगली असें मागें म्हटलें आहे; तथापि त्यां- विषयीं कांहीं जास्त लिहिलें पाहिजे.

आपल्या देशीं वसे छाप सुरू झाल्या पासून, इंग्रजांची छापी (रोमन) लिपि व आपली बालबोध लिपि यां मध्यें तारतम्य दिसत चाललें. वसे छापखान्यामध्यें बाळबोध लि- पीची एक ओळ तयार करण्यास, अक्षराच्या अंगाबद्दल एक, मात्रा वेलांटी वगैरे बद्दल एक, आणि उकार ऋकार यांबद्दल एक अशा तीन ओळी तयार कराव्या लागून मा- गें पुढें त्या न सराव्या म्हणून आणखी फार हुशारी ठेवावी लागते. इंग्रजी लिपीमध्यें फक्त एकाच ओळीनें काम होते चिन्हें वगैरे समोरच जोडतात, या मुळें शब्द लांबट झाले तरी छापणें सुलभ व त्वरित होतें. पण मराठीमध्यें मोठमोठीं पुस्तकें व वर्तमानपत्रें वगैरे छापण्याचे श्रम फार पडून कामही लौकर निघत नाहीं.

दुसरें,— कित्येक मोठमोठे संस्कृतादि भाषांचे ग्रंथ इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनि, अमेरिका, वगैरे देशीं तद्देशीय लोक पूर्वोक्त अडचणीमुळें आपल्या इंग्रजी लिपीनेंच छापून आमच्या देशींही पाठवितात. व आमच्या देशींही साधेल तेथें ते लोक तीच लिपि योजतात. सांप्रत तर सं

त्येक विद्वानांचें लक्ष लागलें आहे; व कोणी योग्य उपाय सुच-
विल्यास, तो ग्राह्य करण्यास आमचे छापखानेवालेही आळस
करणार नाहींत. ह्मणून पुढील युक्ति केली आहे.

१. मूळाक्षरें जोडाक्षरें काने व विसर्ग पूर्वीं प्रमाणेंच
लिहावे, त्यांमध्यें कांहीं फेर नाहीं.

२. अक्षरावरील रेफ, आणि ऱ्हस्व वेलांटी वर न लिहितां
डाव्या बाजूसच लिहावीं.

३. मात्रा, अनुस्वार, दीर्घ वेलांटी, उकारचिन्हें, ऋकारचिन्हें,
व व्यंजनत्वसूचक (॰) हें चिन्ह हीं सर्व उजव्या बाजूस
लिहावीं. उदाहरणार्थ बाराखडी.

क का िक की कु कू के कै को कौ कं कः

स्वर.

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः

इतर अक्षरें.

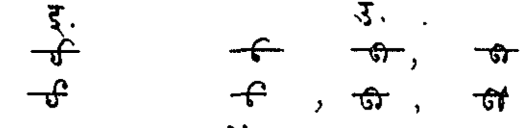
क (क्र), क (कृ), कू (क्रू), कू (कॄ)
क्* (क्), िक (र्क), इत्यादि.

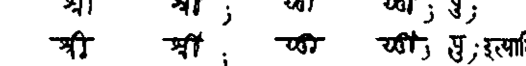
* ॰ मात्रा आणि ॰ यांमध्यें भेद राखण्याकरितां हें ॰ व्यंजन चिन्ह अ-
क्षराच्या अगदीं पायाजवळ लिहावें.

चा वस्तुतः गरज नाहींच. तथापि वर्तमानपत्रादिकांत छापविण्याचा मजकूर लिहून पाठविण्यास, या ह्रस्व दीर्घत्वाच्या अभावामुळें, आपली त्वरासाध्य व सुंदर मोडी लिपि योजनां येत नाहीं. ही अडचण दूर करण्याकरितां पुढील भेद लक्षांत ठेवल्यास चांगलें होईल.

स्वर.

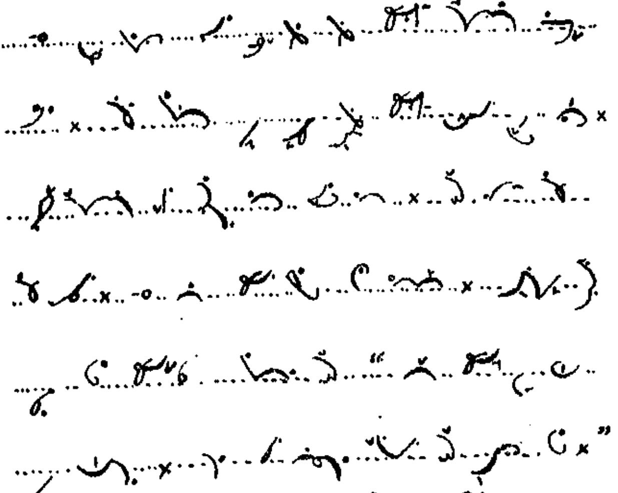

अक्षरें

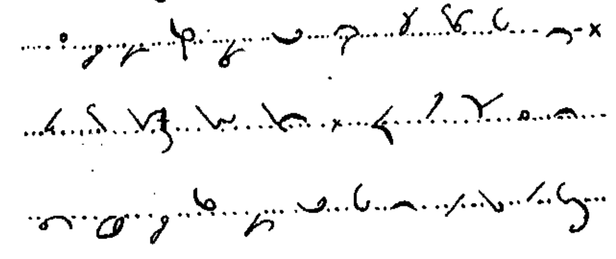

तात्पर्य, सध्यां जी इ उकारयुक्त अक्षरें आहेत, तीं सर्व ह्रस्व समजावीं. व दीर्घत्व दाखविण्याकरितां, बारीक गांठ किंवा उलट तिढा, याची योजना करावी. त्यांत अक्षराचा फांटा परत उजव्या बाजूस वर चढून ओळीला मिळत नसेल, तेथें बारीक गांठ, आणि फांटा फिरून वर चढत असेल तेथें उलट तिढा (बंगाली तिढा) करावा.

उ (ड) आणि ((र) यांतील भेद स्पष्ट दाखवावा. संशयाच्या स्थळीं ल ळ हीं अक्षरें म (क) सारखीं न लिहितां बाळबोध सारखींच लिहावीं; व सर्व अक्षरें स्पष्ट लिहिण्याची जी शिष्टचाल आहे, तिला अनुसरूनच सर्वदा चालावें.

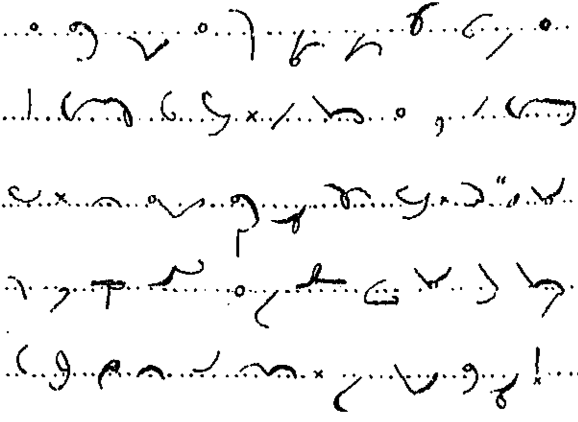

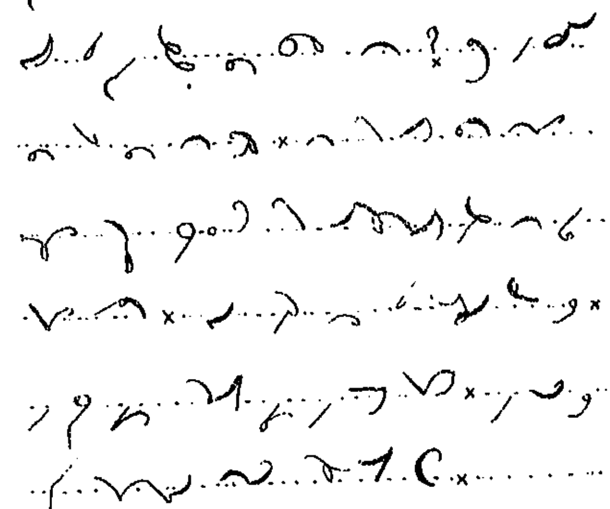
कुत्रा आणि त्याचें प्रतिबिंब.

कोल्हा आणि कावळा.

कोल्हा आणि बकरा.

